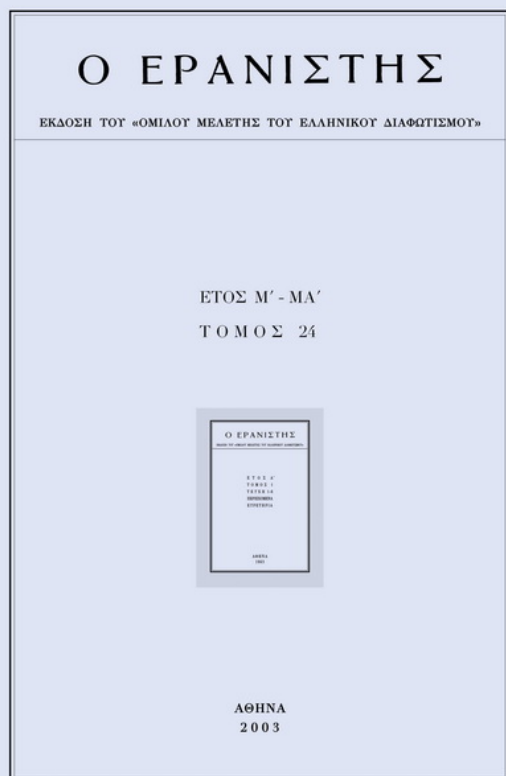


The Gleaner

Vol 24 (2003)



**Αυτοβιογραφικός λόγος και περιπλάνηση στις
απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος**

Ράνια Πολυκανδριώτη

doi: [10.12681/er.13](https://doi.org/10.12681/er.13)

To cite this article:

Πολυκανδριώτη Ρ. (2003). Αυτοβιογραφικός λόγος και περιπλάνηση στις απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος. *The Gleaner*, 24, 169–187. <https://doi.org/10.12681/er.13>

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΣΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία γράφτηκαν τὴν πρώτη δεκαετία ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἐπανειλημμένως ὅτι τὰ πρωτεῖα τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους διεκδικοῦν ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος, ὁ ἀδελφός του Ἀλέξανδρος, ὁ Ἰάκωβος Πιτζιπίος καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαιολόγος.¹ Τὸ «Αἱ περιπλανήσεις μου» τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, περιηγητικὸ κείμενο «μυθιστορικοῦ σχήματος», σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο, δημοσιεύθηκε τμηματικὰ στὴν ἐφημερίδα «Ἡλῖος» (1833) καὶ ἀποτέλεσε τὴν πρώτη ὕλη γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἐπιστολικοῦ Λέανδρου ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1834.² Ὁ Ἐξόριστος τοῦ 1831 τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, κατὰ πάσα πιθανότητα γράφτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1833, κυκλοφόρησε ἀρχικὰ σὲ φυλλάδια τὸ 1834 καὶ τελικὰ δημοσιεύθηκε αὐτοτελῶς, μὲ ἀναθεωρημένη καὶ συντομευμένη μορφή, τὸ 1835.³ Ὁ Πολυπαθής τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου κυκλοφόρησε στὴν Ἀθήνα τὸ 1839,⁴ Ἡ Ὁρφανὴ τῆς Χίου τοῦ Ἰάκωβου Πιτζιπίου κυκλοφόρησε στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου τὴν ἴδια χρονιά,⁵ ἀλλὰ ἡ

1. Ἄννα Κατσιγιάννη, «Ἐνας ἄνισος ἀγώνας δρόμου. Ἐκδοτικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ μυθιστορήματα», Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Λουκὴ Λάρα. Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880, ἐπιμέλεια: Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1997, σ. 31-40.

2. Παναγιώτης Σοῦτσος, Ὁ Λέανδρος [1834], εἰσαγωγή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιώργος Βελουδής, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1996.

3. Ἀλέξανδρος Σοῦτσος, Ὁ Ἐξόριστος τοῦ 1831, εἰσαγωγή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Λουκία Δροῦλια, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1994. Τὸ κείμενο κυκλοφόρησε καὶ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Νεφέλη (Ἀθήνα 1995) μὲ ἐπιμέλεια Νάσου Βαγενά. Οἱ παραπομπὲς ἀναφέρονται στὴν ἔκδοση τῆς Δροῦλια.

4. Γρηγόριος Παλαιολόγος, Ὁ Πολυπαθής [1839], ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, Ἑρμῆς, σειρά «Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη», Ἀθήνα 1989.

5. Ἰάκωβος Γ. Πιτζιπίος, Ἡ Ὁρφανὴ τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς. Ὁ πύθης Ξοῦθ ἢ τὰ ἔθνη τοῦ αἰῶνος, εἰσαγωγή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1995.

έκδοσή της είχε αναγγεληθεί ήδη από το 1834 με τη δημοσίευση προκήρυξης στην 'Οδηγού, όπου ο Πιτζιπίος ζητούσε την έγγραφη συνδρομητών. Αυτά είναι τα κυριότερα πεζογραφικά κείμενα, μυθιστορηματικού τύπου, εκδεδωμένα αὐτοτελῶς στὴν ἀμέσως μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα.⁶

Κεντρικὸς ἄξονας στὴ μελέτῃ τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι κυρίως ἡ ἀφηγηματικὴ τους δομὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ θεματολογία τους ποὺ εἶναι κατὰ πολὺ ἐπικεντρωμένη στὴν πολὺ πρόσφατῃ ἱστορία καὶ διαδραματίζεται στὴ σύγχρονή τους κοινωνία. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ βασίζονται σὲ μιὰ αὐτοβιογραφικοῦ τύπου ἀφήγηση σὲ πρῶτο πρόσωπο (Λέανδρος, Πολυπαθής), τὸ ἓνα ἔχει μάλιστα ἐπιστολιμαία μορφή (Λέανδρος), σὲ ἓνα διαφαίνεται ἓνα ἡμερολογιακοῦ τύπου ὑπόστρωμα (Ἐξόριστος), ἐνῶ σὲ ὅλα ἡ περιπλάνηση καὶ ἡ μετακίνηση τῶν ἡρώων ἀποτελεῖ σημαντικὸ μέρος τῆς πλοκῆς.

Ἡ ἐρευνητικὴ ὑπόθεση ποὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι τόσο μέσα ἀπὸ τὶς ἐκπεφρασμένες στοὺς προλόγους προθέσεις τῶν συγγραφέων, ὅσο καὶ μέσα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῶν προθέσεων τους αὐτῶν, τὰ παραπάνω ἀφηγηματικὰ κείμενα τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα ἀναπτύσσουν μιὰ θεματολογία ρομαντικὴ, ἐνῶ συγχρόνως ἐξεικονίζουν κριτικὰ τὴ σύγχρονή τους κοινωνία καὶ πολιτικὴ κατάσταση. Ἡ μετακίνηση τῶν ἡρώων καὶ τὸ ἀφηγηματικὸ πρῶτο πρόσωπο συνιστοῦν τοὺς βασικοὺς συνεκτικοὺς ἰστούς ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ συνένωση τῶν προϋποθέσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ με τὸν ἱστορισμὸ ποὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ περισσότερο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μετὰ, με διάμεσο φορέα τὸν ρομαντισμὸ. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ἐντάσσονται στὸ πνευματικὸ κλίμα τοῦ ἀρχόμενου 19ου αἰῶνα, ἐνῶ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πνευματικὸ πλαίσιο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα στὴ Δύση, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή. Πρόγονός τους ὑπῆρξε ὁ Παπατρέχας, ποὺ εἶδε τμηματικὰ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας κατὰ τὰ ἔτη 1810, 1817, 1818 καὶ 1820 μετὰ τὴ μορφή τῶν «Προλεγομένων» στὴν ἔκδοσή τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραή, στὶς ραψωδίες Α'-Δ'.⁷

Ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ μυθιστορία ὁρμώμενος ὁ Ἀδαμάντιος Κοραὴς

6. Βλ. σχετικὰ Ἀλκης Ἀγγέλου, «Τὸ ρομάντσο τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορηματο-
τος», Εἰσαγωγή στὸ *Ὁ Πολυπαθής*, ὁ.π., σ. 73-74.

7. Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, τ. Β', Πρόλογος Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1988, σ. 105-137, 455-550. Σύγχρονη ἔκδοσή τοῦ Παπατρέχα ἔγινε μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἀλκη Ἀγγέλου, Ἑρμῆς, σειρά «Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη», Ἀθήνα 1992.

συγκρότησε, τὸ 1804, τὴν πρώτη ἑλληνικὴ μελέτη γιὰ τὸ εἶδος, στὴν πολὺ γνωστὴ πιά «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὰ «Προλεγόμενα» στὴν ἔκδοση τῶν *Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου.⁸ Βασι-σμένος στὸν ὅρο «Ρωμανὸν» (romans) τοῦ Pierre-Daniel Huet, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ γάλλος μελετητὴς ὀρίζει τὴν «Πλαστὴν ἱστορίαν ἑρωτικῶν παθημάτων, γραμμένην ἐντέχνως εἰς πεζὸν λόγον, πρὸς ὠφέλειαν καὶ ἡδονὴν τῶν ἀναγι-νωσκόντων» καὶ μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι ὁ ὅρος περιλαμβάνει καὶ συγγράμ-ματα «τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωσις ἀπώλειαν, καὶ ὅχι ὠφέλειαν, δύνανται νὰ προξενήσῃ»,⁹ προτείνει ἕναν ὀρισμὸ σύμφωνο πρὸς τὰ ἤδη ὑπάρχοντα ἑλλη-νικὰ συγγράμματα: «Πλαστὴν, ἀλλὰ πιθανὴν ἱστορίαν ἑρωτικῶν παθημά-των, γραμμένην ἐντέχνως καὶ δραματικῶς, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς πεζὸν λό-γον».¹⁰ Ἡ «ἑλληνικωτάτη» λέξις *Μυθιστορία*¹¹ εἶναι ἡ πλέον κατὰλληλη γιὰ τὸν Κοραὴ προκειμένου νὰ ὀνοματίσει τὸ εἶδος ποὺ καλλιέργησαν οἱ συγ-γραφεῖς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ Κοραὴς παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ αἰσχρολογίας στὶς ἑλληνιστικὰς μυθιστορίας, ἀλλὰ καταδικάζει τὴν ἐπανά-ληψή της ὡς δεῖγμα παρακμῆς καὶ βαρβαρότητας. Ἔτσι, ἐπιδιώκοντας τὸν ἐξαγνισμὸ τοῦ εἵδους, καὶ σύμφωνα μὲ τὸν διδακτικὸ καὶ παιδευτικὸ του στόχο, προχωρεῖ στὴ διατύπωση κανόνων, ποὺ βασιζόνται στὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη,¹² ἀλλὰ συγχρόνως βάζουν ὅρια στὴ μυθοπλασία, ποὺ ἀπο-τελεῖ βέβαια τὸν θεμέλιο λίθον κάθε μυθιστορίας. Ὁ Κοραὴς διακρίνει σα-φῶς τὴ μυθοπλασίαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος: «τὸ δρᾶμα δὲν περιορίζεται εἰς μόνον ἀπλῶς τὸν μῦθον, ἀλλ' ἔχει ἐξ ἀνάγκης καὶ μέρος τι ἱστορικόν». Ὁ συγγρα-φέας δὲν μπορεῖ νὰ «ψεύδεται μῆτ' εἰς τὴν γεωγραφίαν τοῦ τόπου, μῆτ' εἰς

8. Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς, τ. Α', πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1984, σ. 1-56. Τὴν ἐπιστολὴ καὶ τίς θέσεις τοῦ Κοραΐ γιὰ τὴ μυθιστορία μελέτησε ὁ Vincenzo Rotolo στὸ «Ὁ Κοραὴς καὶ τὸ ἀρχαῖο μυθιστόρημα», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραὴς καὶ Χίος»*, (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 55-66. Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια τοῦ Ἀπόστολου Σαχίνη στὸ *Θεωρία καὶ ἄγνωστη ἱστορία τοῦ μυθιστορήματος στὴν Ἑλλάδα, 1760-1870*, Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1992, σ. 18-23, ὅπως ἐπίσης καὶ Ἄννα Ταμπάκη, «Ἡ ὀπτικὴ τοῦ Κοραΐ γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ τὸ θέατρο», *Παράβασις / Parabasis*, τχ 2, 1998, σ. 81-101· ἀναδημοσιεύεται στὸν ὑπὸ ἔκδοσιν τόμο *Περὶ Νεοελληνικοῦ Διαφωτι-σμοῦ. Πεύματα ἰδεῶν καὶ δίαυλοι ἐπικοινωνίας* μὲ τὴ δυτικὴ σκέψη, ἐκδόσεις Ergo, Ἀθή-να 2004, σ. 183-211.

9. *Προλεγόμενα*, τ. Α', ὅ.π., σ. 2.

10. *Στὸ ἴδιο*, σ. 3.

11. *Στὸ ἴδιο*, σ. 5.

12. *Στὸ ἴδιο*, σ. 19.

τὴν διήγησιν τῶν ἡθῶν τοῦ ἔθνους, ὅπου πλάσσει τὴν σκηνὴν τοῦ δράματος... Τὸ τέλος τοῦ ψεύδους τῆς μυθιστορίας εἶναι ἡ ἡδονὴ τοῦ ἀναγινώσκοντος». ¹³ Παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους ἐνστάσεις ποὺ συνάντησε, ¹⁴ ὁ ὅρος «μυθιστορία» τελικὰ ἐπικράτησε στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα μετ' ἀποτέλεσμα νὰ συμπεριλάβει καὶ νὰ νομιμοποιήσῃ τὶς ἀπόπειρες συγγραφῆς πλασματικῶν, φανταστικῶν ἱστοριῶν, οἱ ὁποῖες ἀνταποκρίνονται κατὰ ἓνα σημαντικὸ μέρος στὶς προϋποθέσεις καὶ στοὺς κανόνες ποὺ εἶχε θέσει ὁ Κοραΐς. Στὶς διάφορες ἐκδοχὰς ποὺ ἀπέκτησε ὁ ὅρος μέσα ἀπὸ τὶς στῆλες τῶν περιοδικῶν ἐντύπων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, τελικὰ ὁ τόνος δόθηκε, σύμφωνα πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Κοραΐ, στὸν συνδυασμὸ τοῦ τερπνοῦ καὶ τοῦ ὠφελίμου γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ τὸ ἔθνος.

Στοὺς προλόγους τῶν πρώτων μυθιστορηματικῶν κειμένων τοῦ ἀρχομένου αἰώνα οἱ συγγραφεῖς ὄχι μόνον χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο «μυθιστορία» γιὰ νὰ περιγράψουν καὶ νὰ ὀρίσουν τὸ καινοφανὲς ἐγχεῖρημά τους, ἀλλὰ συγχρόνως ὑπογραμμίζουν τὴν ἡθικὴ ὠφέλεια ποὺ προκύπτει γιὰ τὸ ἔθνος. Τὸ τερπνὸν μετὰ τοῦ ὠφελίμου προέρχεται ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ Κοραΐ καὶ κάμπτει τὶς ἀντιστάσεις καὶ τὶς ὑποψίες ἀπέναντι στὸ νέο εἶδος. Οἱ ἀδελφοὶ Σοῦτσοι σφραγισμένοι ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔτσι ὅπως κυριαρχοῦσαν στὸ φαναριώτικο περιβάλλον τῶν νεανικῶν χρόνων, ἐφθασαν τὸ 1820 στὸ Παρίσι ἐφοδιασμένοι μετ' συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἡγεμόνα Ἀλέξανδρου Σούτσου πρὸς τὸν Ἀδαμάντιο Κοραΐ. ¹⁵ Στὸ Παρίσι συμπλήρωσαν τὴν ἐκπαίδευσή τους, γνώρισαν τὴ γαλλικὴ παιδεία, τὰ νέα πνευματικὰ ρεύματα καὶ συναναστράφηκαν τοὺς Ἑλλήνες ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ, τὸν ἴδιο τὸν Κοραΐ καὶ τὸν κύκλο του. ¹⁶ Ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος στὸν Πρόλογο τοῦ Λέανδρου χαρακτηρίζει τὸ κείμενό του ὡς «μυθιστορία». ¹⁷ Τὸ κείμενο τοῦ Λέανδρου προέρχεται ἀπὸ τὸ πεζογράφημα μετ' τίτλο «Αἱ περιπλανήσεις μου», ποὺ στόχο εἶχε «νὰ διαχύσῃ ὑπὸ μυθιστορικὸν σχῆμα, ἰδέας ἐμβριθεῖς καὶ ὠφελίμους περὶ γεωργίας, βιομηχανίας καὶ φωτισμοῦ». ¹⁸ Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Παναγιώτη, ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος, στὸν

13. Στὸ ἴδιο, σ. 24.

14. Ὅπως ἐκείνη τοῦ Κοδρικᾶ ἀλλὰ καὶ ἄλλων. Βλ. σχετικὰ Ἀπόστολος Σαχίνης, *Θεωρία καὶ ἄγνωστη ἱστορία τοῦ μυθιστορήματος στὴν Ἑλλάδα*, σ. 23 κ.ε.

15. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τῆς Α. Δρούλια, στὸ Α. Σοῦτσος, Ὁ Ἐξόριστος, ὅ.π., σ. 16.

16. Στὸ ἴδιο, σ. 17.

17. Ὁ Λέανδρος, ὅ.π., σ. 75.

18. Ἡλῖος, 21 Ἰουλίου 1833, σ. 36. Τὸ παράθεμα ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν Ἄννα Κατσιγιάννη, ὅ.π., σ. 32.

Πρόλογο τοῦ Ἐξόριστου ἀναφέρει ὅτι παρέστησε «μυθιστορικῶς ἐν μύριον χρόνου, ἓνα χειμῶνα τῆς Ἑλλάδος δριμύν». Τὸ ἔργο βέβαια αὐτὸ ὑποτιτλοφορεῖται «κωμικοτραγικὸν ἱστῶρημα» καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ ὑπογραμμίζει τὸν ἱστορικὸ τοῦ χαρακτήρα ἀναφερόμενος διεξοδικὰ στὶς δυσκολίες «ὅσας ἀπαντᾷ ὁ γράφων ἱστορίαν συγχρόνων καὶ ζώντων ἀνθρώπων». ¹⁹ Διακρίνει ὥστόσο τὸ ἱστορικὸ ἀπὸ τὸ μυθιστορικὸ μέρος τῆς συγγραφῆς του, τὸ ὁποῖο καὶ ταυτίζει μὲ τὴν «οἰκονομίαν τοῦ δράματος». Ὁ πρόλογος τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου κλείνει μὲ ἓνα σχόλιο γιὰ τὴ γλώσσα καὶ μὲ τὴν προσδοκία ὁ λόγος του νὰ ἀποβεῖ «παρὰ πᾶσι καταληπτός. Ἡ μεγίστη μερὶς τοῦ ἔθνους, τοῦ ὁποῖου τόσον ἀθλίως παρημελήθη μέχρι τοῦδε ἢ ἐκπαίδευσις, δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ σήμερον, εἰμὴ τὰς ἀπλᾶς καὶ ψηλαφητάς, διὰ νὰ εἴπω οὕτως ἰδέας. Παντὸς δὲ γράφοντος ὁ πρὸς ὃν ὅρος, νομίζω, πρέπει νὰ ᾔναι ὅχι ματαία πολυμαθείας ἐπίδειξις πρὸς τοὺς ὀλίγους, ἀλλὰ τὸ δυνατὸν ὄφελος πρὸς τοὺς πολλούς». ²⁰ Ὁ Γρηγόριος Παλαιολόγος χρησιμοποιοῖ τὸν ὅρο «μυθιστορία» σὲ ὅλα τὰ κείμενά του. Στὴν Προκήρυξη ποὺ δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ τὸ 1839, καὶ ὅπου ἀναγγέλλει τὴ δημοσίευσή τοῦ *Πολυπαθοῦς* γράφει: «Εἰς τὰς ξένας διαλέκτους καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν Γαλλικὴν, ὑπάρχουσι πολλότατα μυθιστορία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τερπναί, οὐχὶ δὲ ὅλαι τείνουσαι πρὸς διόρθωσιν τῶν ἡθῶν. Ἐγὼ ἐπροσπάθησα νὰ ἐνώσω τὸ ἡδύ, μὲ τὸ ὠφέλιμον». ²¹ Ὁ Ἰάκωβος Πιτζιπίος, στὴν προκήρυξή τῆς Ὁρφανῆς τῆς Χίου, υἱοθετεῖ τὸν ὅρο μυθιστορία μὲ ἀπευθείας ἀναφορὰ στὸ προλογικὸ κείμενο τοῦ Κοραῆ στὴν ἐκδόσῃ τῶν *Αἰθιοπικῶν*. Συγχρόνως, τόσο τὰ σχόλια τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, ὅσο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πιτζιπίου γιὰ τὴ γλώσσα, γιὰ τὸ εὐληπτο τοῦ συγγράμματος, ἢ προσπάθειά του νὰ ἀποφύγει τὶς «μιζοβαρβάρους» ἀποδόσεις ξένων λέξεων στὰ ἑλληνικά, ²² ἀλλὰ καὶ ἡ μέριμνά του νὰ προσθέσῃ διασαφηνιστικὰ σημειώσεις ἀπηχοῦν τὸ κείμενο τοῦ Κοραῆ στὰ προλεγόμενα τῶν *Αἰθιοπικῶν*. Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Κοραῆ ὁλοκληρώνεται μὲ ἓναν ἐκτενὴ λόγο γιὰ τὴν ἀπαραίτητη φροντίδα καὶ καθαρότητα τῆς γλώσσας καὶ γιὰ τὴν ὠφέλεια ποὺ προκύπτει γιὰ τὸ ἔθνος:

19. Ὁ Ἐξόριστος, ὅ.π., σ. 62.

20. Στὸ ἴδιον, σ. 63.

21. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Σαχίνη, *Θεωρία*, ὅ.π., σ. 45-46.

22. Ὁ Κοραῆς χαρακτηρίζει ὡς «μιζελληνίζοντας» καὶ «μιζοβαρβάρους» τοὺς συγγραφεῖς ποὺ συμπλέκουν στὸν λόγο τους τὴν ἀρχαία μὲ τὴ νέα ἑλληνική. Βλ. *Προλεγόμενα*, τ. Α', ὅ.π., σ. 47.

«[...] πρώτη τοῦ γράφοντος ἀρετὴ εἶναι ἡ σαφήνεια, ἡγουν νὰ γράφῃ εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς διὰ τοὺς ὁποίους γράφει, καὶ μετ' αὐτὴν δευτέρα, νὰ γράφῃ μὲ εὐφράδειαν, μὲ τοιαύτην δηλονότι σύνταξιν καὶ συμπλοκὴν τῶν λέξεων, ἡ ὁποία νὰ προξενῇ καὶ ἡδονὴν εἰς τὴν ἀκοήν [...] Ἐπειτα, διὰ τοίους ἀμαθεῖς γράφομεν; ὅχι βέβαια διὰ τὸν χυδαῖον ὄχλον, οἱ ὅποιοι οὐδ' ἂν ἤμεθα εἰς τὸν κόσμον ἔχουν εἶδῃσιν. Ἀλλὰ διὰ τοὺς ὅσοι τοῦλάχιστον ἐξεύρουν νὰ ἀναγινώσκωσι, κ' ἔχουν ὅπωςδῆποτε ἐπιθυμίαν νὰ φωτισθῶσιν. Οἱ τοιοῦτοι ἀναγινώσκουν μὲ προσοχήν, καὶ ἐὰν τὸ βιβλίον ᾖ γράμμενον εἰς γλῶσσαν μετρίως καλλωπισμένην, μανθάνουν καὶ αὐτοὶ κατὰ μικρὸν νὰ καλλωπίζωσι τὴν ὁμιλίαν των, καὶ προσδοκοιοῦν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς τὴν εἰς τὸ ἐξῆς περισσοτέραν τῆς κοινῆς διαλέκτου διόρθωσιν. Μὴν ἀμφιβállωμεν ὅτι τῶν Γραικῶν τὸ γένος ἐξύπνησε τὴν σήμερον ἀπὸ τῆς ἀμαθείας τὸν ὕπνον, βλέποντες ὅτι τιμᾷ καὶ ἀγαπᾷ τοὺς ὁμογενεῖς λογίους ἄνδρας. Ὅτινα τίς ἀγαπᾷ καὶ τιμᾷ, φυσικὰ καὶ τὸν μιμεῖται».²³

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα καὶ μὲ ἀνάλογες προθέσεις οἱ λόγιοι τῆς πρώτης μετεπαναστατικῆς περιόδου τολμοῦν νὰ ἀκολουθήσουν τὶς τάσεις καὶ τὰ πνευματικὰ ρεύματα ποὺ ἔχουν ἤδη ἐκδηλωθεῖ στὴ Δύση. Ἡ κριτικὴ ἔχει ἐπανειλημμένα ἐπισημάνει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς πεζογραφίας αὐτῆς ποὺ κινεῖται ἀνάμεσα στὸν ρεαλισμὸ, τὸν ρομαντισμὸ καὶ τὸν ἱστορισμὸ καὶ «ἐμφανίζει μιὰ πολυφωνία καὶ μιὰ ποικιλία σὲ ἀφηγηματικούς τρόπους, ἡ ὁποία δὲν παρατηρεῖται, σὲ ἀνάλογο τοῦλάχιστον βαθμῷ, στὴν ποιητικὴ δημιουργία».²⁴ Ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς στὴν *Ἱστορία τοῦ ἐπισημαίνει* ὅτι ὁ πεζὸς λόγος λειτουργοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὡς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὴ δημιουργικὴ πρόζα καὶ τὰ κάθε εἶδους ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα: «ἡ χρῆση τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ ὀργάνου ἄγει τοὺς πεζογράφους νὰ παρεμβάλλουν μέσα στ' ἀφηγημάτᾳ τους στοιχεῖα τῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ τῆς ἐμπειρίας, τῆς παρατήρησης καὶ τῆς γνώσης... Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ μετεπαναστατικὸ μυθιστόρημα ἔχει τὴν ἀρχὴ τοῦ μέσα στὰ σύγχρονα ἐνδιαφέροντα, καὶ ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ μιὰ ἐκφραση (ὅπως ἀνάλογα παρατηρεῖται καὶ γιὰ τὸ θέατρο) τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Ἐτσι ἡ δημιουργικὴ πεζογρα-

23. *Προλεγόμενα*, τ. Α', β.π., σ. 47, 51.

24. Παντελῆς Βουτουρῆς, *Ὡς εἰς καθρέπτην... Προτάσεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πεζογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1995, σ. 93.

φία βαστάει μέσα της την προετοιμασία τῶν καταστάσεων πού θά ἔρθουν μετὰ τὸν ρωμαντισμό». ²⁵ Τὸν προβληματισμὸ τοῦ Δημαρχᾶ προεκτείνει ὁ Νάσος Βαγενάς πού θέτει ἀντίστοιχα τὸ ἐρώτημα: «Εἶναι δυνατὸν σὲ μιὰν ἐποχὴ πού ὄχι μόνον τὸ θέατρό μας, ἀλλὰ καὶ τὸ λιγότερο ρεαλιστικὸ ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη, ἡ ποίηση, εἶχαν ἔντονα στραμμένη τὴν προσοχή τους σὲ καταστάσεις τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἡ πεζογραφία μας νὰ ἐλκύεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ἐκείνη τὴν κατεύθυνση τοῦ ρωμαντισμοῦ πού ἐνθαρρύνει τὴν ἀπόδραση ἀπὸ τὸ παρὸν καὶ τὴν περιπλάνηση στὴν ἱστορία καὶ τὴ φαντασία;» ²⁶ Ἡ παλαιότερη ἀντίληψη πού χαρακτηρίζει τὰ μυθιστορήματα αὐτὰ κατὰ ἓνα γενικὸ τρόπο ὡς ἱστορικὰ τελικὰ καταρρίπτεται, ἀφοῦ ἀναδείχθηκε ἡ ἀμεσότητά τους ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρόσφατη ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ πραγματικότητά, ἀκόμα καὶ ἡ κοινωνικὴ τους διάσταση σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναγκασία σύμβαση τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος πού τοποθετεῖ τὴ δράση σὲ ἓνα πολὺ μακρινότερο παρελθόν. ²⁷

Ἡ ὑπὸ διαμόρφωση νέα κοινωνία δὲν χρειάζεται μόνον τὸν ἱστορικὸ της ἀλλὰ καὶ ἐκείνον πού θά καταγράψει καὶ θά ἀναπαραστήσει τίς νέες τάσεις καὶ τὰ νέα ἥθη. Ἡ στροφή πρὸς τὸ μυθιστόρημα στὴν Ἑλλάδα συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἤδη μακρὰ παράδοση πού εἶχε τὸ εἶδος στὴν Εὐρώπη

25. Κ. Θ. Δημαρχάς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1975, σ. 327.

26. Νάσος Βαγενάς, «Οἱ ἀρχές τῆς πεζογραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 26 Αὐγούστου καὶ 4 Σεπτεμβρίου 1988, ἀναδημοσιευμένο στὸν τόμο *Ἡ εἰρωνικὴ γλώσσα. Κριτικὲς μελέτες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γραμματεία*, ἐκδόσεις Στιγμῆ, Ἀθήνα 1994, σ. 192.

27. Ἀπόστολος Σαχίνης, *Τὸ νεοελληνικὸ μυθιστόρημα*, Ἑστία, Ἀθήνα 1980. Στὸ κεφάλαιο πού τιτλοφορεῖται «Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα», ὁ Σαχίνης σημειώνει: «Δίνω στὴν πρώτη περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος (1830-1880) τὸν τίτλο “Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα”, γιατί οἱ περισσότεροι μυθιστοριογράφοι πού ἔγραψαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀνέτρεχαν στὸ παρελθόν, ζωντάνευαν πρόσωπα ἢ γεγονότα τῆς ἱστορίας καὶ ἀπέφευγαν τὴν ἐκμετάλλευση ἢ τὴν ἀντιμετώπιση θεμάτων ἀπὸ τὴ σύγχρονή τους ζωὴ». Ὡστόσο ὁ Σαχίνης φρόντισε ἐπίσης νὰ ἐπισημάνει ὅτι «τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὸ ἀπλῶς ρομαντικὸ μυθιστόρημα καὶ τὸ ρομαντικὸ μὲ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα ἦταν πάντοτε ρευστὰ στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα, καὶ οἱ δύο κατηγορίες τίς περισσότερες φορές συμπίπτουν, συγχωνεύονται καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται» (σ. 39). Βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, «Ἐξὶ ἄγνωστα ἀφηγηματικὰ ἔργα τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα», *Νέα Ἑστία* 125 (1989), 426-429 καὶ στὸν τόμο: *Θεωρία καὶ ἄγνωστη ἱστορία τοῦ μυθιστορήματος στὴν Ἑλλάδα. 1760-1870*, Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1992, σ. 89-122. Βλ. καὶ Σοφία Ντενίσση, *Τὸ ἑλληνικὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα καὶ ὁ Sir Walter Scott (1830-1880)*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1994.

άλλα και με τη διαπίστωση για τον κοινωνικό ρόλο που παίζουν οι συγγραφείς. Από τον κλασικισμό στον Διαφωτισμό, ή πιο χαρακτηριστική εξέλιξη που είχε το μυθιστόρημα στη Γαλλία ήταν ότι απομακρύνθηκε σταδιακά από τον όρισμό του Pierre-Daniel Huet και έπαψε να ασχολείται αποκλειστικά με έρωτικές ιστορίες. Αναδείχθηκε η κοινωνική του διάσταση, ενώ το πρώτο πρόσωπο, στα ίχνη της παράδοσης του πικαρικού μυθιστορήματος, παίρνει τον λόγο. Η άριστοκρατική καταγωγή δεν αποτελεί πλέον απαραίτητη προϋπόθεση για την αυτόνομη του ήρωα, αλλά ο κοινωνικός ιστός είναι εκείνος που αποτελεί προέκταση της φυσικής του ύπαρξης.²⁸ Αντίστοιχα, το νεοελληνικό μυθιστόρημα στα πρώτα του βήματα δεν είχε παράδοση στην οποία να βασιστεί, πέρα από τις αρχαίες μυθιστορίες. Έτσι, στην ουσία γεννιέται μέσα από τη συσσωρευμένη δημιουργία της Δύσης και, σαν να ξεκινούσε *in media res*, καταπιάνεται με θέματα και χρησιμοποιεί αφηγηματικές μορφές ήδη δοκιμασμένα και σμιλεμένα από τη μακρά ευρωπαϊκή παράδοση. Το αποτέλεσμα, στη νεοελληνική του έκδοχή, είναι σχηματικό και διαμπερές, οι ξένες πηγές εύκολα ανιχνεύσιμες. Ο στόχος όμως παραμένει σταθερά αυτός της κοινής ωφέλειας και της παιδευτικής διάστασης.

Η επιστολιμαία μορφή ή η πικαρική έκδοχή του πρώτου προσώπου στην αφήγηση δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν στην ελληνική πραγματικότητα αν η κοινωνία δεν ήταν έτοιμη να αποδεχθεί τον ρόλο του ατόμου, τη δυνατότητά του να πάρει τον λόγο για να αφηγηθεί την εμπειρία του και να εξομολογηθεί δημοσίως τα παθήματά του, τις ενδόμυχες σκέψεις του, τα αισθήματά του, τις αγωνίες του και τις απογοητεύσεις του. Έτσι, πέρα από τα γνωστά ευρωπαϊκά πρότυπα των πρώτων ελληνικών μυθιστορημάτων, οι προϋποθέσεις του δανεισμού και της πρόσληψης προέρχονται μέσα από την ελληνική παράδοση που προετοίμασε και τις δεκτικότητες του κοινού. Ενός κοινού έγγραμματος αλλά ευρύτερου από τον στενό κύκλο των λογίων. Είναι το κοινό για το οποίο μιλούσε ο Κοραΐς και στο οποίο στόχευε ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι συνοδοιπόροι του. Ένα κοινό που, μολονότι γνώριζε ανάγνωση και γραφή, δεν ήταν πάντα ενήμερο για τις τρέχουσες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή λογοτεχνική δημιουργία. Τις προϋποθέσεις της δεκτικότητας θα πρέπει συνεπώς να τις ανιχνεύσουμε στη λόγια δημιουργία της προεπαναστατικής εποχής έτσι όπως αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

28. René Démoris, *Le roman à la première personne du Classicisme aux Lumières*, Librairie Droz, Γενεύη 2002.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ 18ος αἰώνας τῆς ὑπόδουλης ἀκόμα λογιουσύνης, ὁ αἰώνας τοῦ ὀρθολογισμοῦ, δὲν εὐνόησε γενικὰ τὴν ἐνδοσκοπικὴ καὶ αὐτοαναλυτικὴ ἐνασχόληση τοῦ ἀτόμου. Ὡστόσο, διακρίνουμε σὲ κύκλους Φαναριωτῶν τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν Ἡγεμονιῶν τὴν καλλιέργεια ἐνὸς λόγου περισσότερο προσωπικοῦ, διακρίνουμε μίαν ἀλλαγὴ στὴ στάση τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στὴν ἐμπειρία του, ἀλλαγὴ ποὺ φανερώνει τὴν ἀποδέσμευση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴ συλλογικότητα.

Τὸ ταξίδι καὶ ἡ γραμματειακὴ ἀπασχόληση κοντὰ στοὺς ἡγεμόνες συχνὰ συνιστοῦν σημαντικὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἡμερολογιακὴ καταγραφὴ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας, καταδεικνύοντας ὅτι ἡ συγγραφικὴ αὐτὴ τάση δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη συνήθεια τῶν πολλῶν ἀλλὰ μόνον ὅσων ἡ θέση καὶ οἱ πράξεις παρουσιάζουν μιὰ ἰδιαιτερότητα ποὺ τοὺς διακρίνει ἀπὸ τὸ σύνολο. Συγχρόνως, τὸ γενικότερο κλίμα ἐμπειρισμοῦ καὶ τεκμηρίωσης τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ συμβάλλει στὴν ἀνάπτυξη τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησης καὶ στὴν ἀνάδειξη τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας (Παναγιώτης Κοδρικιάς). Σὲ πολλὰς περιπτώσεις τέτοιων ἡμερολογιακῶν καταγραφῶν καὶ ταξιδιωτικῶν ἀφηγήσεων διαπιστώνουμε ὅτι ἡ γραφὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γνωσιολογικὴ λειτουργία της, ἀποκτᾷ καὶ τὴ βιωματικὴ, ἀποβαίνοντας μέσο προσωπικῆς ἐκφρασης. Ἡ ἔμμετρη ἀπόδοση σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ (Βασίλειος Βατάτζης, Καισάριος Δαπόντες) καταδεικνύει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς προσωπικῆς ἐξιστόρησης καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς γραφῆς ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ ἱστορικὸ λόγον. Παράλληλα, οἱ νεωτεριστὲς λόγιοι τοῦ Διαφωτισμοῦ συχνὰ ἀρθρώνουν ἓναν λόγον περισσότερο προσωπικόν. Ἡ ἐξομολογητικὴ διάθεση, χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη ἐνδοσκοπικὴ, προτρέπει στὴν αὐτογνωσία, γιὰ νὰ προφυλάξει ἀπὸ τὴν ἡμιμάθεια μὲ ἀντικειμενικὸ στόχον τὴν ἀρτιότερη κατὰκτηση τῆς γνώσης (Δημήτριος Καταρτζής). Ἡ διατύπωση νεωτεριστικῶν ἀντιλήψεων προϋποθέτει ἄλλωστε τὴν προβολὴ τοῦ ἀτόμου ἔναντι τοῦ συνόλου καὶ συχνὰ ὑποχρεώνει στὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἑαυτοῦ. Ὑπεράσπιση, ἡ ὁποία βιώνεται ὡς πρόβλημα ὑπαρξιακὸ καὶ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς θεωρητικῆς καὶ ἰδεολογικῆς πολεμικῆς (Ἰώσηπος Μοισιόδης).

Τὴ λογικὴ συνέχεια τῆς τάσης αὐτῆς θὰ συναντήσουμε στὴν ἀνέκδοτη, στὸν καιρὸ της, αὐτοβιογραφία τῆς Ἐλισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, ὅπως καὶ στὸν Βίο Ἀδαμαντίου Κοραΐ, ὁ ὁποῖος προτάχθηκε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του, λίγον μετὰ τὸν θάνατό του καὶ σύμφωνα μὲ δική του ἐπιθυμία, τῶν κειμένων ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων (1833). Τὴν παιδαγωγικὴ ὥστόσο λειτουργία τῆς αὐτοβιογραφικῆς πράξης, ὁ Κοραΐς τὴν ἀνέδειξε κυρίως στὸ μυθο-

πλαστικό και διαλογικό του έργο *‘Ο Παπατρέχας*, παρεμβάλλοντας, στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του κειμένου (1820), την πλασματική αυτόβιογραφία του ίδιου του Παπατρέχα. Μία περίοδος προσωπικής ή συλλογικής κρίσης ευνόει τη συγγραφή απομνημονευμάτων. Τα γεγονότα του *‘Αγώνα* αλλά και όσα τον ακολούθησαν ήταν μια τέτοια περίοδος που έφερε τους γραμματισμένους και αγράμματους πρωταγωνιστές της, λόγιους, πολεμιστές και πολιτικούς, σε πρωτόγνωρη επαφή με τη συγγραφική διαδικασία. *‘Η* προσωπική συμβολή τους στον *‘Αγώνα*, ή ανάγκη δικαίωσης της συμμετοχής τους δεν μπορούσε παρά να απαιτεί την καταγραφή του ιστορικού γεγονότος και την κατάθεση της προσωπικής μαρτυρίας. Τα απομνημονεύματα των αγωνιστών είναι γνήσια λαϊκά αναγνώσματα που στην πλειονότητά τους γράφτηκαν σε γλώσσα λαϊκή και απευθύνονταν σε όλους. Το αποτέλεσμα ήταν ή απόλυτα προσωπική έκδοχή της ιστορίας σε μια απόλυτη ανάγκη δικαίωσης και επικοινωνίας.

‘Η ανάδειξη του ατόμου είχε συνεπώς ήδη δείξει τα σημάδια της μέσα στο πλαίσιο του Διαφωτισμού και συνεχίστηκε κατά τη μετεπαναστατική περίοδο. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τάσης αποτελεί ή έξαρση της δημοσιογραφίας και ο προσωπικός χαρακτήρας των εντύπων που, όπως επισημαίνει ο *‘Αλκης ‘Αγγέλου*, «δεν αποτελεί απλώς τεκμήριο ατομικής φιλοδοξίας και προβολής αλλά δηλώνει και την απαίτηση επώνυμης και μαχητικής παρουσίας του ατόμου στην κοινωνική ζωή».²⁹ Το στοιχείο της καθημερινότητας, ή περιγραφή του σύγχρονου εμπειρικού κόσμου ήδη έχει παρεισφρήσει στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα. *‘Εχει όμως κάνει την εμφάνισή του και σε κείμενα του Διαφωτισμού. ‘Ο Κοδρικός*³⁰ με χαρακτηριστική συνέπεια ενημερώνει τακτικά και καθημερινά το ήμερολόγιό του, καταγράφοντας κάθε του δραστηριότητα, κάθε λεπτομέρεια σημαντική ή ασήμαντη της καθημερινότητάς του, προσωπικές κρίσεις αλλά και ψυχολογικές καταστάσεις που απηχούν συγχρόνως το προρομαντικό κλίμα στην Ευρώπη. *‘Επίσης, ο Κοραής στην αυτόβιογραφία του δεν περιορίζεται στις βιογραφικές και έργογραφικές πληροφορίες, αλλά προσεκτικά ανασυστήνει τον βίο του με έντονα τα ψυχολογικά δεδομένα.*

Παράλληλα, ή απαγκίστρωση από τον στίχο δεν ήταν διόλου προφανής για την εποχή. Το πρώτο πρόσωπο στην αφήγηση είναι ή μορφολογική

29. *‘Αλκης ‘Αγγέλου*, *ό.π.*, σ. 105.

30. *‘Εφημερίδες. Έκδότης ‘Αλκης ‘Αγγέλου. ‘Ομιλος Μελέτης του ‘Ελληνικού Διαφωτισμού. Σειρά “Νέα ‘Ελληνικά Κείμενα”, έπιστασία Κ. Θ. Δημαρζ, ‘Αθήνα 1963.*

εἰκόνα τοῦ πεζοῦ ποὺ προσιδιάζει περισσότερο στὸν λυρικό στίχο. Στὴν πρώτη αὐτὴ φάση τῆς πεζογραφίας τὸ πρῶτο πρόσωπο καλεῖται νὰ παίξει ποικίλους ρόλους καὶ συνιστᾷ ἓναν ἰδιόμορφο συνεκτικό ἰστό ἀνάμεσα στὸν τεκμηριωτικό χαρακτήρα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὶς ἐξομολογητικές, λυρικές τάσεις τοῦ ρομαντισμοῦ. Ἡ σταδιακὴ ἀποδοχὴ τοῦ πρώτου προσώπου στὴν ἀφήγησή, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ μετακίνηση δηλώνουν τὴ μετεξέλιξη τοῦ ἀφηγηματικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τὸ ἀνοιγμα τοῦ δρόμου πρὸς τὴ λογοτεχνία.

«Χθὲς τὴν αὐγὴν καθήμενος εἰς τὸν κοιτῶνά μου, ἤνοιξα τὸ βιβλιάριον, ὅπου κεῖνται τεταμιευμένα τῆς ζωῆς μου ἀπομνημονεύματα. Θεέ! Οἱ ἀγῶνες μου πόσοι! αἱ ὁδοιπορίαι μου πόσαι! πόσων ἐτῶν αἱ μελέται μου! Καὶ ὅλα ταῦτα διατί;... » γράφει ὁ Λέανδρος στὸν φίλο του Χαρίλαο, στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ ἐπιστολικοῦ μυθιστορήματος τοῦ Παναγιώτη Σούτσου. Ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Λέανδρου γίνεται φανερό ὅτι ἡ συνήθεια τοῦ προσωπικοῦ ἡμερολογίου, ὅπως καὶ ἡ συγγραφὴ ἀπομνημονεύματος, δὲν ἀφορᾷ πιά μόνον ἐξέχοντα πρόσωπα καὶ σπουδαῖες πράξεις, ἀλλὰ ἀφορᾷ ἐξίς σου καὶ τὴν καθημερινότητά τοῦ κάθε ἀτόμου, ἡ ὁποία πλέον ἀξιολογεῖται ἀρκετὰ σημαντικὴ γιὰ νὰ καταγραφεῖ. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὁδηγοῦν καὶ τὰ παραθέματα προσωπικῶν συλλογισμῶν καὶ ἡμερολογιακῶν καταγραφῶν τοῦ Λέανδρου, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ ἐλάχιστος ἐπικοινωνιακὸς χαρακτήρας τῶν ἐπιστολῶν ποὺ συνθέτουν τὸ μυθιστόρημα. Ὁ Λέανδρος γράφει ἀκατάπαυστα στὸν Χαρίλαο, σὲ πενήντα ἐπιστολές, ἐνῶ ἐκεῖνος τοῦ ἀπαντᾷ μὲ μόλις δύο. Σωστά ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι «στὴν οὐσία θὰ ἦταν δύσκολο νὰ μιᾶμε γιὰ πράξιν ἐπικοινωνίας: ὁ διάλογος γίνεται μονόλογος, καὶ ἡ ἐπιστολὴ μεταβάλλεται σὲ προσωπικὸ ἡμερολόγιο».³¹ Ἀντλώντας κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστολικὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τὸν *Werther* τοῦ Goethe καὶ ἀπὸ τὸ *Le ultime lettere di Jacopo Ortis* τοῦ Ugo Foscolo,³² ὁ Παναγιώτης Σούτσος παρουσιάζει ἓνα πράγματι πρωτοποριακὸ ἔργο, ὅχι μόνον γιὰ τὸν τόλμησε πρῶτος ἐκεῖνος νὰ δώσει στὸ κοινὸ ἓνα «μυθιστορικὸ πόνημα», ὅπως ἰσχυρίζεται,³³ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πρωτοφανέρωτο, σὲ πεζὸ κείμενο, ἐξομολογητικό, ποιητικὸ λυρικό καὶ ἐνδοσκοπικὸ χαρακτήρα τῶν ἐπι-

31. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1992, σ. 224.

32. Γιὰ τὶς ὁμοιώτητες ἀνάμεσα στὰ ἔργα αὐτὰ βλ. τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Γ. Βελουδῆ στὴν ἐκδόση τοῦ Λέανδρου, ὁ.π., σ. 51 κ.έ.

33. Βλ. τὸν Πρόλογο τοῦ συγγραφέα, ὁ.π., σ. 75.

στολῶν. Ἴσως αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ, ἅμεσα συνδεδεμένο καὶ μὲ τὴν ἰσχνότητα τῆς πλοκῆς, νὰ ἐξηγεῖ καὶ τὴν περιορισμένη ἀπήχηση ποὺ εἶχε τὸ κείμενο στὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς του.³⁴ Ἡ λειτουργία τῆς τεκμηρίωσης καὶ τῆς αὐτοψίας, ποὺ εἶχε ὡς τώρα τὸ πρῶτο πρόσωπο στὴν ἀφήγηση, γίνεται γιὰ πρώτη φορά, μὲ τὸν Λέανδρο, ἐνδοσκοπικὴ καὶ ἐξομολογητικὴ, ἡ ἀφήγηση προσιδιάζει στὸν ποιητικὸ λόγο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὸ κείμενο ἀποτελεῖ πράγματι σταθμὸ στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα.

Ἡ μυθιστορηματικὴ πλοκὴ εἶναι πράγματι ἰσχνὴ καὶ στὴν οὐσία χτίζεται πάνω στὴν περιπλάνηση τοῦ Λέανδρου ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Ἡ μετακίνηση δικαιολογεῖ ἄλλωστε τὴν ἀποστολὴ ἐπιστολῶν καὶ διευκολύνει τὴ μονολογικὴ ἐκφορὰ σὲ πρῶτο πρόσωπο, καθὼς καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας. Ἐτσι, ἡ μετακίνηση σὲ μυθοπλαστικὸ περιβάλλον ἀποκτᾷ καὶ μιὰ λειτουργία δομικὴ, ἐπιτρέπει τὴ συγκρότηση τῆς πλοκῆς, στηρίζει τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ κειμένου καὶ διευκολύνει τὴ διάκριση σὲ ἐπεισόδια.

Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐπιστολικοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους ἔτσι ὥπως παρουσιάζεται στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ὡστόσο, στὸν Λέανδρο, καθὼς παρατηρεῖ καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς σύγχρονης ἐκδόσεώς του, τὸ ταξίδι δὲν ἀποτελεῖ «ἄλλοθι φυγῆς μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀνεκπλήρωτου ἐρωτικοῦ πάθους [ἀλλὰ] μέσο γνώσης τῆς πατρίδας μὲ τὴν ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο κλέος καὶ τὴ σημερινὴ της κατὰπτωση».³⁵ Ὁ Λέανδρος περιηγεῖται τὴν Ἑλλάδα ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τῶν ρομαντικῶν προσκυνητῶν³⁶ ποὺ μάταια προσδοκοῦσαν τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου μέσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ σύγχρονου τοπίου. Τὸ ἑλληνικὸ τοπίο, πέρα ἀπὸ τὰ φυσιολατρικὰ αἰσθήματα ποὺ γεννᾷ, στὰ μάτια τοῦ Λέανδρου εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα κοιτίδα πολιτισμοῦ, ἐνῶ οἱ εἰκόνες ποὺ δημιουργεῖ εἶναι οἱ πλασματικὲς εἰκόνες τῆς χαμένης ἀρχαίας δόξας. Ἡ γνώση τῆς πατρίδας ἀποκτᾷται μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία φανταστικῆς ἀναπαράστασης στὸ παρὸν τῆς ἀρχαίας της ἱστορίας καὶ τὸ τοπίο ἀντίστοιχα ἀποκτᾷ μιὰ καθαρὰ ἱστορικὴ καὶ πολιτισμικὴ διάσταση.

Ἡ Ἑλλάδα στερεῖται τὴν μακρὰ εὐρωπαϊκὴ παράδοση, τόσο στὸ ἐπί-

34. Βλ. σχετικὰ Γ. Βελουδῆς, *ὁ.π.*, σ. 63-66.

35. Γ. Βελουδῆς, *ὁ.π.*, σ. 57.

36. Παναγιώτης Μουλλᾶς, «Ρομαντικοὶ προσκυνητές: Chateaubriand (1806) καὶ Lamartine (1832)», στὸ *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐπιλεγόμενα* Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα 1968, σ. 67-87. Ἀναδημοσίευση στὸ *Ρήξεις καὶ Συνέχειες. Μελέτες γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, ἐκδόσεις Σοκόλη, Ἀθήνα 1993, σ. 167-211.

πεδο τῆς ὀργάνωσης, τῆς συχρότητας καὶ τῆς σκοπιμότητας τῶν ταξιδιῶν, ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκδόσης τῶν περιηγητικῶν ἀφηγήσεων. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅμως πὼς δὲν γίνονταν ταξίδια. Τῇ γενεαλογικῇ προέλευση τοῦ ἑλληνικοῦ ταξιδιωτικοῦ κειμένου, ἔτσι ὅπως αὐτὸ ἐμφανίζεται συστηματικότερα μὲν τὸν 19ο αἰώνα, θὰ τὴν ἀναζητήσουμε τόσο στὰ προσκυνητάρια, στὰ χειρόγραφα προσωπικὰ ἡμερολόγια τοῦ 18ου (Παναγιώτης Κοδρικᾶς: 1790, 1791-95, 1797, Μάρκος-Ἀντώνιος Κατσαΐτης: 1740, 1742), στίς γεωγραφικὲς πραγματεῖες ἢ σὲ κείμενα ὑβριδικὰ καὶ ἑμμετρα, ὅπου πραγματοποιεῖται ἓνας συγκερασμὸς τῆς αὐτοβιογραφικῆς πρόθεσης καὶ πράξης καὶ τῆς περιηγητικῆς μαρτυρίας (*Περιηγητικὸν τοῦ Βασιλείου Βατάτζη*: τέλος 17ου αἰ., *Κῆπος Χαρίτων* τοῦ Kaisáριου Δαπόντε: 1768). Θὰ τὴν ἀναζητήσουμε ἐπίσης στὸ πνεῦμα ἐμπειρισμοῦ τοῦ προεπαναστατικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸ αἶτημα γιὰ αὐτοψία καὶ ἐπιτόπια παρατήρηση πλὴν ὁδήγησε στὸν συγκερασμὸ τῆς γεωγραφικῆς πραγματείας καὶ τῆς ταξιδιωτικῆς ἐντύπωσης μὲ ἓνα ἔργο ὅπως ἡ *Γεωγραφία Νεωτερικὴ* (Δανιὴλ Φιλιππίδης καὶ Γρηγόριος Κωνσταντάς, 1791). Στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ γραμματολογικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γεωγραφικὴ περιγραφή, θεωρητικὰ ἀπρόσωπη καὶ ἀντικειμενικὴ, καὶ στὴν προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ περιηγητικοῦ κειμένου δύσκολα πραγματοποιεῖται. Στὸν 19ο αἰώνα συναντοῦμε καὶ πάλι τὴν ἴδια ἐπιχειρηματολογία. Ἡ γεωγραφία ἐμφανίζεται σαφῶς ἀλληλένδετη μὲ τὴν ἱστορία καὶ ὁδηγεῖ στὴν καλὺτερη γνώση τῆς πατρίδας. Στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ 1840 καὶ ὕστερα, κυρίαρχο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ταξιδιωτικοῦ κειμένου θὰ εἶναι ὁ διδακτικὸς καὶ ἐγκυκλοπαιδικὸς του χαρακτήρας. Τὴν ἐποχὴ ὅπου τὸ ξενόγλωσσο περιηγητικὸ κείμενο ἔχει ἤδη περάσει στὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ὅπου οἱ ἀφηγηματικὲς του δομὲς ἔχουν χαλαρώσει ἐπιτρέποντας τὴ βιωματικὴ ἔκφραση ἐνὸς ταξιδιοῦ, στὴν Ἑλλάδα τὸ ταξιδιωτικὸ κείμενο τάσσεται καθαρὰ στὴν ὑπηρεσία τῆς πιστῆς πληροφόρησης μὲ ἓναν καὶ μόνον στόχο: τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνισμοῦ.³⁷ Ἡ ἐθνικὴ αὐτογνωσία, πρῶτιστο καθήκον, πρέπει νὰ περάσει καὶ μέσα ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ τόπου πού κατοικοῦμε ὡς ἔθνος.

Ἡ σχέση τοῦ ταξιδιωτικοῦ κειμένου μὲ τὴ λογοτεχνία εἶναι σύνθετη καὶ ἀμφιλεγόμενη, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ ὅσα γραμματολογικὰ

37. Βλ. σχετικὰ τὴν πεντάτομη ἀνθολογία τῆς Ἀννίτας Π. Παναρέτου, *Ἑλληνικὴ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία. Ἡ μακριὰ πορεία τῶν ἀπαρχῶν ὡς τὸν 19ο αἰώνα*, ἐκδόσεις Ἑπικαιρότητα, Ἀθήνα 1995.

εἶδη ἀποτυπώνουν τὴν πραγματικότητα καὶ κινεῖν ἀναπόφευκτα στὰ ὅρια τοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα.³⁸ Θὰ μπορούσαμε ἐνδεχομένως νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἓνα περιηγητικὸ κείμενο, ὅπως ἀκριβῶς ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωσή τῆς αὐτοβιογραφίας καὶ τοῦ ἀπομνημονεύματος, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ καὶ λογοτεχνικό, ἐφόσον συντρέχουν ὁρισμένες προϋποθέσεις: ὅταν δηλαδὴ ἡ περιγραφικὴ ματιὰ δίνει τὴ θέση τῆς στὶς ὑποκειμενικὲς καὶ ἐσωτερικὲς ἀναπαραστάσεις τῆς πραγματικότητος, ὅταν δηλαδὴ ἡ διαδικασία τῆς ἐξωκειμενικῆς ἀναφορᾶς γίνεται κυκλική, αὐτο-αναφορική. Ἡ τάση τοῦ λόγου νὰ ἀναδιπλώνεται, νὰ ἐνεργοποιεῖ τὴ μνήμη, τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία, καθὼς καὶ τὶς διακειμενικὲς του δυνατότητες, ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ τῆς λογοτεχνικῆς του ιδιότητος. Ὁ ταξιδιώτης τοῦ ρομαντισμοῦ γνωρίζει ὅτι τὸ πραγματικὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ παρὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ ἀναπαράσταση, ἡ ὁποία καθυποτάσσει καὶ ἐρμηνεύει τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα μέσα σὲ γενικότερα ἰδεολογικὰ σχήματα, ποὺ τελικὰ ἀντανάκλουν τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα-ταξιδιώτη, ἢ μὲ ἄλλα λόγια «ἐδῶ τὸ ἀντικείμενο ὑπάρχει μόνο ὡς ἀντανάκλαση στὴ συνείδηση».³⁹ Τὸ ταξίδι, ὡς μίτος – θέμα μυθοπλασίας, συχνὰ μὲ συμβολικὰ καὶ ἀλληγορικὰ χαρακτῆρα, ἐπιτελεῖ διαφορετικὲς λειτουργίες ἀπὸ ὅ,τι ἡ καταγραφή προσωπικῶν ἐντυπώσεων, ἀπόρροια ἐνὸς ταξιδιοῦ ποὺ πράγματι συντελέστηκε. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ μυθιστορηματικὰ κείμενα, πικαρικοῦ καὶ ἐπιστολικοῦ τύπου, ὅπως Ὁ Λέανδρος, Ὁ Πολυπαθής, Ὁ Πίθηκος Ξοῦθ, Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα κ.ἄ., δανεῖζονται τὸν ἀφηγηματικὸν τύπον τῆς περιήγησης, σὲ ἀναδρομική, ἡμερολογιακὴ ἢ καὶ ἐπιστολιμαία μορφή, ἀντανάκλουν τὸ ταξίδι τοῦ ρομαντισμοῦ, ἀλλὰ σαφῶς ἐξυπηρετοῦν καὶ ἄλλους στόχους ἀπὸ ὅ,τι οἱ περιγραφεῖς τῶν ὁδοιπορικῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς.⁴⁰

38. Βλ. σχετικὰ Roland Le Huenen, «Du voyage et du littéraire», περ. *Texte, ἀφιέρωμα*: «Texte et histoire littéraire» 12 (1992), 111-121, καθὼς καὶ Adrien Pasquali, «Récit de voyage et autobiographie», *Bollettino del Centro Interuniversitario di Ricerche sul viaggio in Italia* 27-28 (1993), 77-102.

39. Παναγιώτης Μουλλάς, «Ρομαντικοὶ προσκυνητές: Chateaubriand (1806) καὶ Lamartine (1832)», ὁ.π., σ. 167.

40. Βλ. σχετικὰ τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Δημήτρη Τζιόβα στὸ Ἰάκωβος Γ. Πιτζιπίος, Ἡ Ὁρφανὴ τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς. Ὁ πίθηκος Ξοῦθ ἢ τὰ ἔθνη τοῦ αἰῶνος, ὁ.π., σ. 9-86, ὅπου καὶ ἀναφορὲς σχετικὲς μὲ τὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὸ ἔπος στὸ μυθιστόρημα καὶ τὴ συγχώνευση τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ μυθοπλαστικοῦ στοιχείου στὴν ἀφηγηματικὴ λογοτεχνία. Βλ. ἐπίσης τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Νάσου Βαγενᾶ στὴν πλέον πρόσφατη ἔκδοσή

Τὸ ἀληθοφανὲς καὶ πραγματικὸ πλαίσιο τῆς μετακίνησης ἔχει τὴ δυνα-
τότητα νὰ καθορίσει τὰ ὅρια τῆς πλασματικότητος στὴ μυθοπλασία, ἔτσι
ὅπως τὸ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Κοραΐς. Οἱ χῶροι τοὺς ὁποίους ἐπισκέπτεται ὁ
Λέανδρος κατοικοῦνται ἀπὸ πρόσωπα ὑπαρκτά. Συγχρόνως, ἡ ἀκριβὴς το-
ποθέτηση τῶν ἐπιστολῶν στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνο, ἡ ἀναζήτηση καὶ ὁ
κριτικὸς σχολιασμὸς τῆς ἀμεσης ἐπικαιρότητας καὶ τῆς σύγχρονης κοινω-
νίας συνιστοῦν τὸ ρεαλιστικὸ καὶ πραγματικὸ πλαίσιο τῆς μυθοπλασίας. Ὁ
τυπικὰ ρομαντικὸς διχασμὸς τοῦ Λέανδρου ἀνάμεσα στὸν ἔρωτα καὶ τὴν
πατρίδα, ἀνάμεσα στὴν κλασικὴ τοῦ παιδεία καὶ τὸ ρομαντικὸ τοῦ πάθος⁴¹
πραγματώνεται μέσα ἀπὸ τὴν περιπλάνηση ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει ἀπὸ τὴ μιὰ
πλευρὰ νὰ ἐκφράσει τὰ ἐρωτικὰ του αἰσθήματα πρὸς τὴν ἀγαπημένη του
(μέρος τῆς μυθοπλασίας) καὶ τὴ συγκίνησή του μπροστὰ στὰ λείψανα τῆς
ἀρχαιότητος, ποὺ τὴν ἀναβιώνει μὲ βοήθὴ τῆς φαντασίας του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν
ἄλλη νὰ ἀναφερθεῖ στὸ πρόσφατο ἐπαναστατικὸ παρελθὸν καὶ νὰ διατυπώ-
σει τὴν ἀντίθεσή του ἀπέναντι στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ κατεστημένον τῆς
ἐποχῆς του.⁴² Τὸ πρῶτον πρόσωπον στὴν ἀφήγηση ἀποδεικνύει τὴ διττὴ του
ὑπόσταση: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ λειτουργεῖ τεκμηριωτικὰ καὶ περιγραφικὰ
ὑπογραμμίζοντας τὴ ρεαλιστικὴ καὶ διδακτικὴ διάστασι τῆς μυθιστορίας,
ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη λειτουργεῖ ὑποκειμενικὰ καὶ λυρικὰ ἀναδεικνύοντας τὸ
ρομαντικὸ πλαίσιο τῆς συγγραφῆς.

Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος, μὲ τὸν Ἐξόριστο τοῦ 1831, κινεῖται περίπου
στὸ ἴδιον πλαίσιο, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ἡ δομὴ τοῦ κειμένου δὲν εἶναι ἐπι-
στολιμαία, οὔτε ἡ ἀφήγηση πρωτοπρόσωπη, ἀλλὰ ἐκφέρεται μέσα ἀπὸ τὸν
λόγον ἑνὸς «παντογνώστη ἀφηγητῆ». Τὰ σημεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν πε-
ρισσότερο στὸν Ἐξόριστο εἶναι τὸ μοτίβο τῆς μετακίνησης, ὁ ἑντονος ἱστο-
ρικὸς καὶ πολιτικὸς σχολιασμὸς τῶν γεγονότων καὶ τῆς σύγχρονης πραγ-
ματικότητος ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίληψις γιὰ τὴν ἐξέλιξι τῆς ἀνθρώπινης προσω-
πικότητος. Ἀλλωστε, τὸ αὐτοβιογραφικὸ πρῶτον πρόσωπον στὴν οὐσία
προϋποθέτει μιὰ ἱστορικὴ σύλληψι τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς ποὺ ἔχει τὴ

τοῦ ἔργου Ὁ πύθκος Ξοῦθ ἢ Τὰ ἤθη τοῦ αἰῶνος, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1995, σ. 7-36. Γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ μυθιστόρημα καὶ τὸ μοτίβο τῆς περιπλάνησης καὶ τῆς περιήγησης βλ. ἐπίσης τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Γιώργου Βελουδῆ στὸ Παναγιώτης Σούτσος, Ὁ Λέανδρος, ὅ.π., σ. 8-70. Πρβλ. Henri Tonnet, «Sources européennes de "Léandre" (1834) de Panayotis Soutsos», στὰ Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Συγκριτικῆς Γραμματο-
λογίας, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1995, σ. 555-565.

41. Βλ. σχετικὰ Γ. Βελουδῆς, ὅ.π., σ. 63.

42. Βλ. σχετικὰ Παντελῆς Βουτουρής, Ὡς εἰς Καθρέπτην..., ὅ.π., σ. 92 κ.ἑ.

δυνατότητα να εξελίσσεται και συνδέεται τόσο με τον χρόνο όσο και με την προσωπική και συλλογική ιστορία.⁴³

«'Ανακαλέσαμεν εἰς τὴν μνήμην τὴν πρώτην ἁθῶν ζωὴν τῆς παιδικῆς μας ἡλικίας καὶ τὰς πρώτας εὐφροσύνας ἡμέρας τῆς ἐαρινῆς μας ὥρας. Ἐστρέψαμεν ὅμμα θλιβερόν εἰς τὰς τόσας συνοδοιπορίας μας, εἰς τὰς τόσας μελέτας μας, εἰς τοὺς τόσους ἀγῶνάς μας»⁴⁴ διηγεῖται ὁ φυλακισμένος Ἐξόριστος στὸν συγκατατούμενό του, στὸ «Βούρτζιον» τοῦ Ναυπλίου. Ἡ φράση αὐτή, ποὺ περιέχεται στὴ μακροσκελὴ καὶ ἐνθετὴ αὐτοβιογραφικὴ ἀφήγηση τοῦ Ἐξόριστου, παραπέμπει ἀπευθείας στὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα ποὺ ἤδη παραθέσαμε τῆς πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Λέανδρου πρὸς τὸν Χαρίλαο. Οἱ ὁδοιπορίες, οἱ μελέτες καὶ οἱ ἀγῶνες βρίσκονται καὶ ἐδῶ στὸ κέντρο τῆς ἀνάμνησης, εἴτε αὐτὴ ἔχει καταγραφεῖ σὲ ἀπομνημόνευμα (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Λέανδρου) εἴτε προκύπτει ἀπὸ τὸν ἐπικείμενο χωρισμὸ δύο παιδικῶν φίλων (ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Ἐξόριστου καὶ τοῦ Νικήστρατου).

Ἡ γραφὴ διασῶζει τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὴ λήθη, ἐνῶ μπορεῖ νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ τὶς ἀνθρώπινες πράξεις. Ἔτσι, ἀκόμα καὶ ἂν οἱ προσωπικότητες μεταβάλλονται, «τῶν ἱστορουμένων προσώπων αἱ πράξεις διαμένουσιν ἀμετάβλητοι, καὶ ἀρκεῖ μόνον ὅτι ἐξετέθησαν ἀπαθῶς καὶ ἀληθῶς διὰ νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἐπιγόνων».⁴⁵ Ἡ πίστη στὴν παιδευτικὴ λειτουργία τῆς γραφῆς καὶ τῆς καταγραφῆς τῶν γεγονότων, ἡ πίστη στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, ποὺ μέσω τῆς παιδείας μπορεῖ νὰ εἶναι θετικὴ ἢ ἀντίθετα νὰ εἶναι ἀρνητικὴ, ὅταν τὸ ἄτομο στερεῖται παιδείας καὶ δέχεται τὶς ἐπιζήμιες ἐπιδράσεις τῆς κοινωνίας, προέρχονται μέσα ἀπὸ τὸ πνευματικὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. «Ὁ ἄνθρωπος τῷ ὄντι δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς εἰς ὅλας τὰς στιγμὰς τῆς ζωῆς του. Ἐχει μὲν

43. Βλ. σχετικὰ Karl J. Weintraub, «Autobiography and Historical Consciousness», *Critical Inquiry* 1 (1975), 821-848· Georges Gusdorf, «De l'autobiographie initiatique à l'autobiographie genre littéraire», *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 6 (1975), 957-994· τὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου *Individualisme et Autobiographie en Occident* (Cérisy-la-Salle, 1979), ἐπιμέλεια: Claudette Delhez-Sarlet, Maurizio Catani, Éditions de l'Université de Bruxelles, 1983, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου *Studies in Autobiography* (Louisiana State University, 1985), ἐπιμέλεια: James Olney, Oxford University Press, Νέα Ὑόρκη 1988. Βλ. ἐπίσης τὸ ἰδιαίτερα σημαντικὸ ἔργο τοῦ Georges Gusdorf, *Auto-bio-graphie. Lignes de vie*, τ. 2, ἐκδόσεις Odile Jacob, Παρίσι 1991.

44. Ο Ἐξόριστος τοῦ 1831, ὁ.π., σ. 117.

45. Στὸ ἴδιο, «Πρόλογος», σ. 62.

πάντοτε μίαν τινά βάσιν ἀτομικότητος· ὅμως ἐν ὧσιν τρέχει τὸ στάδιόν του, πόσα πάθη, πόσας ιδέας, πόσα αἰσθήματα καὶ βουλήματα δὲν μεταβάλλει; Ἀφ' οὗ φθάσῃ εἰς τὸ τέρμα τοῦ βίου, τότε τὸν γνωρίζομεν ἐντελῶς, τότε τὸν βλέπομεν τοιοῦτον, ὅποῖος ἐξῆλθε τρόπον τινά μετὰ πολλὴν ἐξεργασίαν ἀπὸ τὸ ἐργαστάσιον τῆς τύχης του». Ὁ Ἐξόριστος τοῦ 1831 δὲν εἶναι φυσικὰ κείμενο σὲ πρῶτο πρόσωπο, ἀπομνημονευματικὸ ἢ ἐξομολογητικόν. Ἡ ἀντίληψις ὅμως γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος στὴν ὁποία στηρίζεται φανερώνει τὸ ιδεολογικὸ καὶ πνευματικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς, ποὺ εὖνοεῖ καὶ καταξιώνει τὴν καταγραφὴν τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας μὲ στόχο τόσο προσωπικὸ ὅσο καὶ γενικότερα ἱστορικὸ καὶ διδακτικόν. Ἀντίστοιχα, τὰ ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου ποὺ ἀναφέρονται στὸν Καποδίστρια καὶ στὰ πολιτικὰ δρώμενα, μορφολογικά, θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ξεπηδήσει μέσα ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα ταυτίζεται μὲ τὸν ἀφηγητὴ, ἢ ἀκόμα νὰ ἀποτελοῦν «δημοσιογραφικὲς ἀνταποκρίσεις». Ἡ χωρο-χρονικὴ τοποθέτησις τῆς πλοκῆς καὶ ἡ συνεχὴς μετακίνησις τοῦ ἥρωα ἐξυπηρετοῦν καὶ ἐδῶ τοὺς ἴδιους στόχους ὅπως καὶ στὸν Λέανδρον, δημιουργώντας ἕνα ρεαλιστικὸ καὶ πραγματικὸ πλαίσιο στὴ μυθιστορικὴ πλοκή.

Ὁ Πολυπαθὴς τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου ἀποτελεῖ τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ πικαρικοῦ μυθιστορήματος ποὺ στηρίζεται τόσο στὴν ἐξέλιξιν τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα ὅπως καὶ στὴ μετακίνησιν. Μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸν *Gil Blas* τοῦ Lesage,⁴⁶ ὁ πολυπαθὴς Φαβίνης αὐτοβιογραφεῖται σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἀναγκαῖες συνθῆκες τῆς αὐτοβιογραφικῆς πράξης. Ἡ διήγησις, ἀναδρομικὴ, ξεκινάει μὲ τὰ γενεαλογικὰ τοῦ ἥρωα, τοῦ πρωτοπρόσωπου ἀφηγητῆ, καὶ ὀλοκληρώνεται ὅταν αὐτὸς ἔχει πιά ἀγγίξει μιὰ προχωρημένη ἡλικία: τὰ 65 τοῦ χρόνιου. Στὸ κείμενο αὐτό, τὸ βιογραφικὸ πρότυπο —(ὁ ὅρος αὐτοβιογραφία δὲν ἔχει κάνει ἀκόμα τὴν ἐμφάνισή του στὰ ἑλληνικὰ πράγματα), ἡ ἐστίασις δηλαδὴ σὲ ἕνα κεντρικὸ πρόσωπο καὶ στὶς περιπέτειες τῆς ζωῆς του, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν προσωπικὴ του ἐξέλιξιν, ἔτσι ὅπως τὴς ἀφηγεῖται τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο αὐτό— φθάνει στὴν πλέον ὀλοκληρωμένη του μορφή γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς. «Ἡ μόνη ἐνόησις τοῦ συγ-

46. Βλ. Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «“Ἑλληνικὸς Ζιλβλάσιος”; Ὁ Πολυπαθὴς τοῦ Γρ. Παλαιολόγου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς*, περίοδος Β', τχ. Τμήματος Φιλολογίας, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 297-324. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐκτενὴ Εἰσαγωγὴν τοῦ Ἀλκη' Ἀγγέλου στὴν ἔκδοσιν τοῦ Πολυπαθοῦς τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε, μὲ τίτλο: «Τὸ ρομάντσο τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος».

γράμματος τούτου είναι αυτός ο ίδιος ήρωας του» έγραφε τὸ 1840 ένας ανώνυμος κριτικός στὸν *Εὐρωπαϊκὸ Ἐρανιστῆ*.⁴⁷

Μολονότι ὁ *Πολυπαθὴς* ἔχει ἔντονα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ περιπετειώδους μυθιστορήματος, καὶ βασίζεται κατὰ κύριο λόγο στὴ μετακίνηση καὶ στὴν περιπέτεια, παραμένει ὅμως κατὰ βάση μυθιστόρημα «ἡθογραφικὸ» καὶ ἡθοπλαστικὸ, κατὰ τὸ γαλλικὸ *roman de mœurs*, ἔτσι ὅπως τὸ ἐπιθυμοῦσε ἄλλωστε ὁ συγγραφέας του: «Ὁ κύριος σκοπὸς μου, διηγούμενος τὴν βιογραφίαν μου, εἶναι νὰ στηλιτεύσω συνήθως τὰς παρεκτροπὰς καὶ τὰς κακίας τῶν ἀνθρώπων, ἐνίοτε δὲ νὰ ἐπαινέσω τὴν ἀρετὴν: ἐνίοτε λέγω, διότι εἶναι τόσο σπανία». ⁴⁸ Μὲ δεδομένο ὅτι «αἱ περιηγήσεις φωτίζουν καὶ τελειοποιοῦν τὸν ἄνθρωπον», ⁴⁹ ὁ *Φαβίνης* κινεῖται στοὺς χώρους ὅπου ἔζησε καὶ γνώρισε ὁ ἴδιος ὁ Παλαιολόγος, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας. Γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ ἡ περιήγηση ἀπεικονίζει τὴν ἐξέλιξη τῆς προσωπικότητος τοῦ ἥρωα καὶ προσφέρει τὸν συνεκτικὸ ἱστὸ στὰ ἐπὶ μέρους ἐπεισόδια ποὺ συνθέτουν τὴ ζωὴ του. Προσφέρει ἐπίσης τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς κοινωνίας σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα. Μία κριτικὴ ποὺ εἶναι διαποτισμένη μὲ τὰ διδάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐπιδιώκει τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ τίς φωτισμένες λύσεις μέσα πάντα ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ *Πολυπαθὴς* διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ τοὺς περιθωριακοὺς πικαρικοὺς ἥρωες, ἀφοῦ δὲν βλέπει τὸν ἑαυτό του ἀντιμέτωπο μὲ τὴν κοινωνία ἀλλὰ ἀντίθετα, ὄντας καλοπροαίρετος καὶ θετικὰ διακείμενος, τὴν παρατηρεῖ, μέσω τῆς ἀπόστασης ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ περιήγηση καὶ ἡ συνείδηση τοῦ ξένου, τοῦ ἄλλου.

Θὰ μπορούσαμε συνεπῶς νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, ὅπως ὁ Παναγιώτης Σοῦττος μὲ τὸν *Λέανδρο* ἐκμεταλλεύεται ἕνα ξένο πρότυπο γιὰ νὰ τὸ ἐφαρμόσει στὰ ἐλληνικὰ δεδομένα, ἔτσι καὶ ὁ Παλαιολόγος στηρίζεται στὸ πικαρικὸ μοντέλο προκειμένου νὰ διατυπώσει τίς θέσεις του καὶ νὰ συμβάλει στὴν ὠφέλεια τοῦ ἀναγνώστη. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὰ δανειζόμενα πρότυπα στηρίζονται στὸ αὐτοβιογραφούμενο πρῶτο πρόσωπο ἀλλὰ καὶ στὴ μετακίνηση, ὡς τεχνικὲς ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἔκφραση ἀξιών, προερχόμενων ἀπὸ τὴ λόγια πνευματικὴ παράδοση. Τὴν προσπάθεια αὐτὴ τοῦ Παλαιολόγου θὰ προεκτείνει ἀργότερα ὁ Ἰάκωβος Πιτζιπίος μὲ τὸν ἐπίσης πι-

47. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Σαχίνη, *Θεωρία καὶ ἄγνωστη ἱστορία τοῦ μυθιστορήματος στὴν Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 130.

48. Ὁ *Πολυπαθὴς*, ὅ.π., σ. 63.

49. Στὸ ἴδιο, σ. 43.

καρικό και έντονα κριτικό και δεικτικό *Πίθηκο Ξούθ*,⁵⁰ που δημοσιεύθηκε στην Έρμούπολη της Σύρου το 1848 σε έπτά συνέχειες στο περιοδικό *Άποθήκη τῶν Ὠφελίμων καὶ Τερπνῶν Γνώσεων*.

Ὁ Ἰάκωβος Πιτζιπίος εἶχε ὅμως ἤδη γράψει τὴν *Ὀρφανή τῆς Χίου*, πού δημοσιεύθηκε τελικά τὴν ἴδια χρονιά μετὸν *Πολυπαθή*, διεκδικώντας καὶ αὐτὸς τὰ πρωτεῖα στὴ συγγραφή μυθιστορήματος. Ἡ πολυπρόσωπη *Ὀρφανή τῆς Χίου* στηρίζεται σὲ μιὰ πλούσια μυθιστορηματικὴ πλοκή, καὶ ἡ ἀφήγηση γίνεται στὸ τρίτο πρόσωπο. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ πλησιέστερο στὴν ἐλληνιστικὴ μυθιστορία⁵¹ μετὰ χαρακτηριστικὰ πού προσιδιάζουν στὸν ρομαντισμό, ἀλλὰ μετὰ ἰδεολογικὸ ὑπόστρωμα πού ἀνάγεται ἐξ ὀλοκλήρου στὸν Διαφωτισμό. Καὶ ἐδῶ ἡ μετὰκίνηση καὶ ἡ περιήγηση τῶν ἡρώων διευκολύνει τὴ σύνθεση τῆς πλοκῆς καὶ προσφέρει τὰ ἐνῆσματα γιὰ τὴ διατύπωση τῶν θέσεών τους.

Συμπερασματικά, καὶ μέσα ἀπὸ μιὰ γενικότερη ὀπτικὴ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη καὶ τίς λειτουργίες τοῦ προσωπικοῦ λόγου στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία, θὰ εἴχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἀνάδειξη τῆς προσωπικῆς ἔκφρασης καὶ τῆς ἀτομικότητος, πού προῆλθε μέσα ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, βρῆκε πρόσοφο ἔδαφος στὸν ρομαντισμὸ τῆς μετεπαναστατικῆς ἐποχῆς καὶ διοχετεύθηκε στὴν ἀρχόμενη μυθοπλασία. Τὰ δάνεια ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ, ἂν τὸ κοινὸ δὲν ἦταν δεκτικὸ πρὸς μιὰ πὺλ προσωπικὴ ἔκφορὰ τοῦ λόγου. Ἔτσι, ἡ πρωτοπρόσωπη ἀφήγηση ἀνέδειξε τὴν ἱστορικότητα καὶ τὴν ἀληθοφάνεια τοῦ περιεχομένου ἐπιτρέποντας τὴν εὐνοϊκότερη ὑποδοχὴ τῆς μυθοπλασίας. Τελικὰ ἡ μυθοπλασία ἐπέτρεψε καὶ νομιμοποίησε τὴν κοινοποίηση καὶ τὴν προσωπικὴ ἔκφραση καθημερινῶν πράξεων, κοινῶν αἰσθημάτων καὶ ἀπόψεων πού δὲν προέρχονταν ἀπαραίτητα ἀπὸ σημαίνοντα πρόσωπα. Ἡ μυθοπλασία, μετὰ τὸ περίβλημα τῆς περιήγησης καὶ μέσα στὸ πνευματικὸ πλαίσιο τοῦ ρομαντισμοῦ, ἐπέφερε ἕναν ποιοτικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν αὐτοβιογραφία καὶ τὸ ἀπομνημόνευμα, καταξιώνοντας τὴν ἐξομολόγηση στὴ συνείδηση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ

50. Γιὰ τὴ σύγχρονη ἔκδοση τοῦ κειμένου μετὰ ἐπιμέλεια Δημήτρης Τζιόβα βλ. Ἰάκωβος Γ. Πιτζιπίος, *Ἡ Ὀρφανή τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς. Ὁ Πίθηκος Ξούθ ἢ τὰ ἔθνη τοῦ αἰῶνος*, ὁ.π. Βλ. ἐπίσης τὴν ἔκδοση μετὰ ἐπιμέλεια Νάσου Βαγενᾶ, *Ὁ Πίθηκος Ξούθ ἢ τὰ ἔθνη τοῦ αἰῶνος*, Ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα 1995.

51. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Εἰσαγωγή*, ὁ.π., σ. 53-55.